

عرفان و ادب در عصر صفوی

مجموعه عرفان | ۱۷

www.ketab.ir

عرفان و ادب در عصر صفوی

احمد تمیم‌داری

تهران: حکمت، ۱۳۹۲

۶۲۷ ص

شابک: 978-964-244-022-1

کتاب حاضر قبلاً به صورت دو جلدی نیز منتشر شده است.

عرفان و شعر

عرفان در ادبیات

عرفان -- تاریخ

ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ ق.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۸۴ع/ت ۳۷۴۸/PIR

رده‌بندی دیویی: ۸۶۱/۴

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۷۵۳۸۰۲۲

تسلیات حکمت

تهران، خیابان انقلاب، ابتدای خیابان ابوریحان، شماره ۹۰، کدستی ۱۳۱۵۶۹۴۱۶۴

تلفن: ۶۶۴۶۱۲۹۲/۶۶۴۱۵۸۷۹/۶۶۴۰۱۰۵

سامانه پیام کوتاه: ۲۱۶۶۹۵۰۹۸۷

www.hekmat-ins.com

info@hekmat-ins.com

عرفان و ادب در عصر صفوی

احمد تمیم‌داری

چاپ سوم: ۱۳۹۵ ش/۱۴۳۸ ق

شمارگان: ۴۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۴۴-۰۲۲-۱

حروفچینی و صفحه‌آرایی: مؤسسه فرهنگی هنری حکمت

چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشرکیمیای حضور

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی،

الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

فهرست

۱۷	مقدمه و پیش‌نویس جدید
۲۱	پیش‌نویس حقار
۲۳	فصل اول: دوران صفوی
۲۹	اوضاع اجتماعی ایران در دوره صفوی
۴۱	فصل دوم: عرفان اسلامی در دوره صفوی
۴۱	مخالفان تصوف
۴۵	مخالفت پادشاهان صفوی با تصوف
۴۶	عرفان منهای تصوف رسمی
۴۸	پیشینه صوفیان صفوی
۵۵	فرقه‌های صوفیانه در دوران صفوی
۷۹	فصل سوم: شعر و شاعران در دوران صفوی
۸۷	شعر و شاعران در دوران صفوی
۸۷	شیوه سخنوری
۹۵	انواع شعر
۹۶	الف. حماسه‌های تاریخی
۹۸	ب. حماسه‌های دینی
۱۰۰	ج. منظومه‌های داستانی
۱۰۳	د. قصیده‌سرایی
۱۰۴	ه. اثرهای حکمی و عرفانی
۲۷۱	فصل چهارم: غزل و غزل‌سرایان در دوره صفوی
۲۷۲	باباغانی
۲۷۸	ملالی

۸ عرفان و ادب در عصر صفوی

۲۸۷	وحشی بافقی
۲۹۳	عرفی شیرازی
۳۰۷	فیضی دکنی
۳۱۶	نظیری نیشابوری
۳۲۳	علی نقی کمره‌ای
۳۲۸	شهاب آملی
۳۳۵	حکیم شفایی
۳۴۳	خلیم کاشانی
۳۴۷	غنی کشمیری
۳۵۶	صائب
۳۷۲	واعظ قزوینی
۳۸۸	سعید قصاب کاشانی
۴۰۱	جویای تبریزی
۴۱۶	بیدل دهلوی
۴۳۵	حزین لاهیجی
۴۶۱	فصل پنجم: عرفان در آثار حکیمان عصر صفوی
۴۶۲	قاضی نورالله شوشتری (تستری)
۴۷۷	شیخ بهایی
۴۹۱	میر محمدباقر داماد
۵۰۲	میرفندرسکی
۵۱۸	صدرالدین شیرازی
۵۳۷	فیاض لاهیجی
۵۵۱	فیض کاشانی
۵۷۷	کتاب‌شناسی
۵۸۷	نمایه

فهرست تفصیلی

۱۷	مقدمه و پیش جدید
۲۱	پیش حقار
	فصل اول: دودمان صفوی
۲۹	اوضاع اجتماعی ایران در دوره صفوی
	عمر دوم: عرفان اسلامی در دوره صفوی
۴۱	مخالفان تصوف
۴۵	مخالفت پادشاهان صفوی با تصوف
۴۶	عرفان منهای تصوف رسمی
۴۸	پیشینه صوفیان صفوی
۴۹	خواجه علی
۵۰	شیخ شاه و سلطان جنید
۵۰	شیخ حیدر
۵۰	شاه اسماعیل
۵۲	صوفیان صفوی
۵۵	فرقه‌های صوفیانه در دوران صفوی
۵۵	نعمه‌اللهیه
۵۷	نوربخشیه
۶۱	نقطویه
۶۶	ذهبیه
۶۷	حاج محمد خبوشانی
۶۸	شیخ غلامعلی نیشابوری
۶۸	تاج‌الدین حسین تبادکانی

۱۰ عرفان و ادب در عصر صفوی

۶۸	شیخ محمد کارندهی
۶۹	شیخ حاتم زراوندی خراسانی
۶۹	شیخ علی مؤذن سبزواری خراسانی
۷۰	شیخ نجیب‌الدین رضا جوهری تبریزی
۷۰	شیخ علی‌نقی اصطهباناتی
۷۰	بدقطب‌الدین محمد نیریزی
۷۲	ذه اغتشاشیه
۷۳	بکتاشیه

فصل سوم: شعر و شاعران در دوران صفوی

۸۷	شیوة، مثنوی
۹۵	انواع شعر
۹۶	الف. حماسه‌های تاریخی
۹۸	ب. حماسه‌های دینی
۱۰۰	ج. منظومه‌های داستانی
۱۰۳	د. قصیده‌سرایی
۱۰۴	ه. اثرهای حکمی و عرفانی
۱۰۵	گوهر شهسوار
۱۰۵	منظور انظار
۱۰۵	مهر و وفا
۱۰۵	تحفه میمونه
۱۰۵	منبع الانهار (نورس‌نامه)
۱۰۵	ناز و نیاز
۱۰۶	ناز و نیاز
۱۰۶	دولت بیدار
۱۰۶	مظهر الآثار
۱۰۶	زبدة الاشعار
۱۰۷	نقش بدیع و اسرار مکتوم
۱۰۸	مظهر اسرار و جوهر فرد
۱۰۸	بوستان خیال
۱۰۹	زند و زاهد
۱۱۱	صفوة الصفا

۱۱۴	مکاتیب
۱۱۴	مکاتیب عبدالله قطب‌بن محیی
۱۱۷	مفاتیح‌المغالبیق
۱۱۹	مثنوی شاه و درویش
۱۱۹	آثار وحشی بافقی
۱۲۳	مثنوی صفات‌العاشقین
۱۳۲	مثنوی خورشید و مه‌پاره یا گل رعنا
۱۳۳	مثنوی خلد برین
۱۳۵	مثنوی ناظر و منظور
۱۵۰	فرهاد شیرین
۱۶۰	مفیدیه آثار وحشی و نظامی
۱۶۴	مثنوی شمع پروانه
۱۸۳	مثنوی سحر خاں
۱۹۰	آثار عرفانی و حکمی رفی شیرازی
۱۹۱	رساله نفسیه
۱۹۲	مثنوی عرفانی عرفی در برابر مخبر الاسرار نظامی
۱۹۶	شیرین و فرهاد
۱۹۹	مثنوی قضا و قدر
۲۰۲	مثنویات واعظ قزوینی
۲۰۴	مثنوی صغیر دل
۲۰۸	مثنوی چمن و انجمن
۲۱۰	مثنوی خرابات
۲۱۴	مثنوی تذکرة‌العاشقین
۲۱۵	دیباچه مطمح‌الانظار
۲۱۵	لب‌الباب مثنوی
۲۱۷	خمسه فیضی دکنی
۲۱۷	آثار زلالی خوانساری
۲۱۹	شرح‌های مثنوی مولوی
۲۲۱	ریاحین‌البساتین
۲۲۱	الجواهر الخمس
۲۲۱	آثار عرفانی خواجه دهدار شیرازی

۱۲ عرفان و ادب در عصر صفوی

۲۲۲	شرح‌های فصوص‌الحکم محیی‌الدین بن عربی
۲۲۳	شرح‌های فصوص‌الحکم در قرن دهم هجری
۲۲۴	شرح‌های فصوص‌الحکم در قرن یازدهم هجری
۲۲۴	شرح‌های فصوص در قرن دوازدهم
۲۲۴	شرح‌های گلشن راز شیخ محمود شبستری
۲۲۷	آثار محمود داراشکوه
۲۲۸	سینة الاولیاء
۲۲۸	سکینه‌الاولیاء
۲۲۹	رساله حق‌نم
۲۳۰	حدیث‌العلیین
۲۳۲	مجمع‌البیروت
۲۳۲	سراکبر (سراسر)
۲۳۴	دیوان داراشکوه
۲۳۴	اشعاری از داراشکوه
۲۳۵	نامه‌های عرفانی
۲۳۵	طریقه‌الحقیقه
۲۳۶	رسالة سؤال و جواب یا مکالمه داراشکوه و بابا
۲۳۶	آثاری دیگر از صوفیان
۲۳۹	آثار شیخ محمدعلی مؤذن خراسانی
۲۴۶	تحفة عباسی
۲۴۹	آثار نجیب‌الدین رضا جوهری اصفهانی
۲۵۰	دیوان اشعار
۲۵۲	مثنوی سبع‌المثنی
۲۵۵	خلاصة‌الحقایق
۲۵۶	دستور سلیمان
۲۵۶	کتاب نورالهدایه
۲۶۰	آثار سید قطب‌الدین محمد نیریزی شیرازی
۲۶۱	فصل الخطاب
۲۶۲	قصیده عشقیه
۲۶۲	مثنوی منهج‌التحریر
۲۶۳	آثار آقامحمد هاشم درویش شیرازی

۲۶۴	مثنوی ولایت‌نامه
۲۶۵	دیوان قصاید و غزلیات
	فصل چهارم: غزل و غزل‌سرایان در دوره صفوی
۲۷۲	باباافغانی
۲۷۳	شعر باباافغانی
۲۷۸	هلالی
۲۸۰	سبک شعر و آثار هلالی
۲۸۴	اهلی شیرازی
۲۸۴	سبک حسن اهری
۲۸۷	ورسی اهری
۲۸۸	آثار و سبک وحش افقی
۲۹۳	عرفی شیرازی
۲۹۳	آثار و سبک سمرقانی
۳۰۱	مضمون‌های دینی و عرفانی / اخلاق در شعر عرفی
۳۰۷	فیضی دکنی
۳۰۸	آثار و سبک فیضی
۳۱۶	نظیری نیشابوری
۳۲۰	سبک سخن نظیری
۳۲۳	علی‌نقی کمره‌ای
۳۲۴	سبک شاعر
۳۲۷	مضامین شعر علی‌نقی کمره‌ای
۳۲۸	طالب آملی
۳۳۰	آثار و سبک سخن طالب
۳۳۲	مضامین عرفانی در غزل طالب
۳۳۵	حکیم شفایی
۳۳۶	آثار و سبک حکیم شفایی
۳۳۷	شفایی و شاعران دیگر
۳۴۰	اشعار دینی حکیم شفایی
۳۴۱	اشعار حکمی و عرفانی حکیم شفایی
۳۴۳	کلیم کاشانی
۳۴۴	سبک سخن کلیم

۱۴ عرفان و ادب در عصر صفوی

۳۴۶	دو غزل عرفانی از کلیم
۳۴۷	غنی کشمیری
۳۴۸	باریک‌اندیشی در شعر غنی
۳۵۲	مضمون‌های عرفانی در شعر غنی
۳۵۶	صائب
۳۵۸	آثار صائب
۳۵۹	آپ و انتشار آثار صائب
۳۶۰	سبک سخن صائب
۳۶۴	مضمون‌های دینی در شعر صائب
۳۷۲	واعظ‌قاسمی
۳۷۳	آثار
۳۷۳	۱. ایواب‌الجنار
۳۷۵	۲. دیوان اشعار واعظ
۳۷۶	سبک افکار و سخن واعظ
۳۸۰	مضمون‌های دینی و عرفانی در دیوان واعظ
۳۸۸	سعید قصاب کاشانی
۳۹۴	مذهب قصاب کاشانی
۳۹۶	مضمون‌های عرفانی در شعر قصاب
۴۰۱	جویای تبریزی
۴۰۱	آثار و سبک سخن جویا
۴۰۷	مضمون‌های دینی و عرفانی در دیوان جویا
۴۱۶	بیدل دهلوی
۴۱۹	سبک سخن بیدل
۴۲۱	برخی تشبیهات بیدل
۴۱۹	برخی تعبيرات بیدل
۴۲۴	بیدل و دیگر شاعران
۴۲۸	مضمون‌های عرفانی شعر بیدل
۴۳۵	حزین لاهیجی
۴۳۶	آثار
۴۳۸	سبک سخن حزین
۴۴۶	مضمون‌های عرفانی در شعر حزین

فصل پنجم: عرفان در آثار حکیمان عصر صفوی

۴۶۲	قاضی نورالله شوشتری (تستری)
۴۶۵	آثار قاضی نورالله
۴۷۱	مجالس المؤمنین
۴۷۲	سیک نگارش قاضی نورالله
۴۷۳	نمونه نثر مصنوع و متکلف
۴۷۳	نمونه نثر ساده
۴۷۳	اشعار قاضی نورالله
۴۷۷	شیخ بهاء
۴۷۷	شرح بهاء و تصوف
۴۸۱	شیخ بهایی و طریقه نوربخشیان
۴۸۲	آثار شیخ بهاء
۴۸۴	مثنوی‌های شیخ بهایی
۴۹۱	میرمحمدباقر داماد
۴۹۲	آثار میرداماد
۴۹۲	سیک میرداماد در نگارش
۴۹۴	اشعار میرداماد
۴۹۷	مضمون‌های عرفانی و دینی در غزل‌های میرداماد
۵۰۲	میرفندرسکی
۵۰۴	افکار میرفندرسکی
۵۰۴	آثار میرفندرسکی
۵۰۵	رساله صناعیه
۵۰۷	رساله حرکت
۵۰۸	شرح جوگ
۵۰۹	ترجمه‌های کتاب جوگ به زبان فارسی
۵۱۰	اشعار میرفندرسکی
۵۱۵	قصیده میر
۵۱۸	صدرالدین شیرازی
۵۲۱	مشرب فکری صدرالدین
۵۲۵	اصول افکار صدرالدین
۵۲۵	۱. اصالت و وحدت و تشکیک وجود

۱۶ عرفان و ادب در عصر صفوی

۵۲۶	۲. حرکت جوهری
۵۲۷	۳. اتحاد عاقل و معقول
۵۲۷	۴. تجرد قوة خیالیه
۵۲۷	آثار صدرالدین
۵۲۹	الاسفار الاربعه
۵۳۲	رساله سه اصل
۵۳۷	فیاض لاهیجی
۵۳۸	آثار فیاض
۵۴۰	یک آثار فیاض
۵۴۳	اشعار فیاض لاهیجی
۵۴۵	مضمون های در در مر فیاض
۵۴۷	مضمون های عرفانم در شه فیاض
۵۵۱	فیض کاشانی
۵۵۱	آثار فیض
۵۶۴	عرفان در اشعار فیض
۵۷۷	کتاب شناسی
۵۸۷	نمایه

مقدمه ویرایش جدید

عصر صفوی یکی از شکوهریزترین دوره‌های فرهنگی ایران است. بحث دربارهٔ سیاست داخلی و خارجی، مذهب، از جملهٔ فرهنگ بیرون است و در این باره محققان و متخصصان تاریخ سیاست ایران باید اظهار نظر کنند، اما زبان فارسی و فرهنگ ایران از جایگاهی دیگر برخوردار است. ناچاریم درحسب عادت مألوف بگویم عصر صفوی، اما اگر روش‌های تاریخ ادبیات‌نویسی را در حدود دو قرن و نیم عصر سیاست صفوی را از لحاظ فرهنگی و ادبی عصر صفوی، نظیری نیشابوری، هلالی جغتایی، عرفی شیرازی، و سرانجام عصر صائب و بید می‌نامم. در هیچ دوره‌ای به اندازهٔ این دوره شاعران بزرگ فارسی‌زبان به خارج از مرز و بوم ایران سرفتن و موجبات رواج فرهنگ ایرانی را فراهم نداشتند. شعر فارسی در شبه قارهٔ هند با مدی اشاعه یافت که منشأ پیدایی سبک هندی، یا به اصطلاح نگارنده سبک هندو ایرانی، شد که سبکی بین‌المللی است و بی‌ارتباط با سبک باروک^۱ و متافیزیکی اروپایی نیست.

فلسفهٔ جهان‌شمول صدرالدین شیرازی ربطی به سیاست فلان و بهمان نداشت، بنگرید به کتاب فیلسوف شیرازی تألیف استاد و دوستم اکبر ثبوت تادانسته شود. به چه مدرسان بزرگی آثار این فیلسوف بزرگ را در شبه قاره تدریس کردند. جهان‌بینی وحدت وجود صدرایی از نوع صدور^۲ است نه از نوع حلولی و تناسخی^۳ یعنی مانند ارتباط

1. Baroque

2. Emancipation

3. Metempsychosis

نور با خورشید است؛ همان تعبیر شگفت‌آوری که در آیاتی از سوره شریف نور می‌خوانیم. ظهور شخصیت‌های بزرگ دیگری همچون فیاض لاهیجی، فیض کاشانی، میرفندرسکی، میرداماد، و حزین لاهیجی که هم تاریخ‌نگار بود و هم سفرنامه‌نویس هم فیلسوف و فقیه و شاعری توانا و هم بزرگ‌ترین تذکره‌نویس این دوره، نشان می‌دهد که اثر سیاست‌مداران ایران و هند آیین الهی اکبرشاه تیموری و فلسفه وحدت وجود مدرالدین شیرازی را تلفیق می‌کردند اسلامی با صلح و ثبات جهانی اشاعه می‌یافت، اما افسوس که تکنیک‌گران از وسعت نظر پیشوایان بزرگ دینی محروم ماندند و موجب توقف پیشرفت مذهب شدند. توسعه فرهنگی این دوران اقیانوس بزرگی بود که در هر زمینه می‌توانست تلفیق‌ها و پیوندهای مناسب پدید آورد. شعر و داستان و موسیقی عرفانی و الهی، از رعمی، فیض کاشانی مطرح ساخت، افزون بر به کارگیری دیگر هنرها با تئوری‌های علمی و فلسفی می‌توانست عارف و هنرمند و شاعر و فیلسوف و فقیه و حکیم را با یکدیگر ستاند. هدف آن‌چنان‌که گروهی از علما و بزرگان به این پیوندها دست یافته‌اند. نه فلسفه ما علم سحر پدید آورد و نه علوم تجربی ما فلسفه‌ای خلق کرد. کتاب‌های مربوط به هنر در بونه نظریه و تئریه‌پردازی^۱ در دوره معاصر، و حتی دو سه قرن پیش از معاصر، در جهان توانست آثار اختلاف خونین را براندازد و معنا و مفهوم هنرها را تا حدودی روشن سازد؛ بنگر به کتاب ارزشمند ایران در عصر صفوی^۲ تألیف راجر سیوری^۳ و ببینید که چگونه معاصره، سیاست، فرهنگ، هنر، ادبیات، معماری، نقاشی، طراحی، و قالی‌بافی پیوندها را نشان داد است. ادوارد براون در تاریخ ادبی خود، دوران صفوی را عصر انحطاط می‌خواند. بسیاری در شگفت است که چرا پس از حدود ۹ دهه، که از فوت براون می‌گذرد، کسی به سخن او پاسخ نداده است. نبود تحقیق و پاسخ دقیق موجب شده است تا محققان و نویسندگان دیگر همان داورِ براون را بپذیرند حال آنکه دانشمندان ایرانی برای تحقیق و پاسخ‌گویی از همه سزاوارتر بودند. نشر عنوان «عصر صفوی، انحطاط یا پیشرفت» تا حدودی نقص را جبران می‌کند، اما امروزه تحقیقی گسترده‌تر با زبان‌های بین‌المللی نیازمندیم.

کتاب حاضر تا حدودی امتیازات و برجستگی‌های این دوره را نشان می‌دهد، اما باز هم کافی نیست به قول استاد سادات ناصری، ما برای شناخت و معرفی فرهنگ و ادبیات عصر صفوی به تألیف یک دوره دایرةالمعارف چندجلدی نیازمندیم تا معلوم شود که در عصر صفوی فرهنگ، هنر، ادبیات، فلسفه، و صنایع و دیگر علوم همه در گرو سیاست آن عصر نبوده است به قول حافظ بزرگ:

بر در می‌کده رندان قلندر باشند که ستانند و دهند افسر شاهنشاهی
ما امر را وظیفه داریم که حدود ۳ هزار سال امتیازها و ویژگی‌های فرهنگی ایران را، چه پیش از اسلام و چه در دوران اسلامی، به جهانیان معرفی کنیم و سهم خود را در تدوین فرهنگ جهانی باز یابیم. رابطهٔ دین با فرهنگ، رابطه‌ای بسیار کیفی، گسترده و دارای ابعاد گوناگون است. رابطهٔ دینی و خطی و جزئی نیست؛ بنگرید به داستان بلوهر و بوداسف، سلمان و ابسالام و سنانال و دمن، لیلی و مجنون... که چگونه در دوران اسلامی روایت شده‌اند و حکیم مدائن سرگی چون شیخ صدوق و علامه مجلسی (در کتاب‌های کمال‌الدین و غیره) و بسیاری از دیگر منابع) داستان بلوهر و بوداسف را به عربی و فارسی نقل کرده‌اند و بدین گونه ادبیات و هنر دینی عظمت آفریده است. به هر حال امید است با انتشار مجدد این کتاب‌ها، دیگر محققان دینی، فرهنگی، هنری و ادبی جستارهای مفصل‌تر و دقیق‌تری منتشر کنند و عظمت فرهنگی و سهم عظیم ایرانیان را در فرهنگ جهانی نشان دهند.

از مسئولان انتشارات حکمت که تجدید چاپ این کتاب را پیشنهاد کردند بسیار سپاسگزارم. همچنین از ویراستار محترم، سرکار خانم معصومه انبیا، شکر می‌کنم که ویراستاری کتاب را پذیرفتند و به پایان بردند.

احمد محمدی

تهران، ۱۳۸۰

پیش‌گفتار

گروهی به خط ادب دربار صفوی را کوچک شمرده و آن را نادیده گرفته‌اند، در حالی که در این دوره گسترده‌ترین فرهنگ ادبی پدید آمده است.

عرفان و تصوف اسلام در مرم‌ترین و ریشه‌دارترین عناصری است که محتوای زبان و معارف فارسی را تشکیل داده و آن را بارور کرده است. پادشاهان صفوی خود صوفی و صوفی‌زاده بوده‌اند. آنها مانند بیکاکانشان از راه تعلیم و تهذیب صوفی نشدند بلکه از طریق سازمان‌های سیاسی صوفیانه به تصوف پرداختند، اما در ظاهر عنوان صوفی اعظم و مرشد کامل را حفظ کرده و بعضی مرهم سروده‌اند.

در شعر و ادب دوران صفوی عشق و عرفان و اخلاق و مذهب تشیع به هم آمیخت و آن‌چنان آثاری پدید آمد که شمارش و پژوهش آنها از توان یک تن خارج است. مرشدان فرقه‌های صوفیانه در این دوران، علاوه بر تعلیم و ارشاد مریدان آثار مهمی از نظم و نثر عرفانی پدید آوردند. شاعران مشهور این دوره، گذشته از عزلت‌انگیزانه و قصاید مدحی و دینی، به مضمون‌های عرفانی توجه بسیار کرده‌اند. حافظ مزار و آن‌چنان به اوج رسانید که در دوره‌های بعد، شاعران برای عرضه هنر ادبی خود مجبور شدند سبک را تغییر بدهند و سبک مشهور به هندی در این دوران رواج یافت، اما شعر فارسی نه تنها از معارف عرفانی و صوفیانه تهی نگشت، بلکه بارورتر نیز شد.

بررسی آثار صوفیانه به زبان فارسی، با توجه به گسترده‌گی آن در ایران و هند و ماوراءالنهر و سرزمین عثمانی، کاری بس دشوار و سنگین می‌نماید، به‌ویژه که در دوران

کنونی، به علل سیاسی، دیگر کشورها کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی خود را به آسانی به روی پژوهشگران ایرانی نمی‌گشایند.

عالمان دینی و شیعی در دوران صفوی، عرفان و فلسفه و شریعت و شعر را به یکدیگر نزدیک ساختند و آثاری عظیم خلق کردند. نگارنده در این جستار با توجه به امکاناتی که در دست بود، پژوهشی نه‌چندان طولانی در شناخت و شناساندن آثار ادبی عرفانی و صوفیانه به دست داده است. متأسفانه به موجب نبودن نمایه‌ها و نیز فهرست‌های جداگانه، کار پژوهشگر بسیار دشوار است و گاهی برای یافتن یک نام یا یک مضمون ناچار باید تمامی کتابی را خواند.

سرزمین ایران و هند و عثمانی و ماوراءالنهر هزاران شاعر را می‌توان یافت که در آثار خود مضمون‌های عرفانی و صوفیانه آورده‌اند، اما نگارنده با توجه به راهنمایی استادان، شاعران بزرگ و مشهور و آثار مهم را در نظر گرفته است. شرح احوال و آثار و اشعار این عالمان بزرگ بیان‌کننده این نکته است که آنان چگونه حکمت و عرفان و شریعت و شعر و ادب را به هم نزدیک کرده و درهم آمیخته‌اند و عالمانه کوشیده‌اند تا به ستیزه‌های فقیهان و فیلسوفان و عرفان و صوفیان پایان دهند و شریعت و طریقت را دو مظهر از یک حقیقت بشناسانند.

نویسنده در فصل اول به دودمان صفوی در شمال دوم به عرفان اسلامی دوره صفویه، در فصل سوم به آثار حکمی و عرفانی و ادبی این دوره از نظم و نثر، در فصل چهارم به غزل و غزلسرایان و مضمون‌های عرفانی آنها، در فصل پنجم به اشعار و آثار عرفانی عالمان بزرگ دینی آن دوران پرداخته است.